

Л. ХАРЧЕНКО (Київ)

ВИЗНАЧЕННЯ І КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ

Стабільність і процвітання суспільства за усіма напрямками: соціально-політичному, суспільно-економічному, духовно-культурному тощо багато в чому залежать від якості еліти, що функціонує в соціумі. Тому політична еліта як верства суспільства, яка відповідає за прийняті рішення щодо конструктивного розвитку вищеназваних напрямів є надзвичайно важливим предметом дослідження на сьогоднішній день. Недаремно елітологія – комплексний науковий напрям, що займається розкриттям процесу зародження, становлення, розвитку і занепаду елітності як домінуючого явища нашого буття [1] - стала однією з найперспективніших наук ХХ століття.

Теорії еліти, які виникли наприкінці ХІХ століття і продовжували свій розвиток до середини ХХ століття – макіавеллізм (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс), ціннісна теорія (О. Конт, М. Вебер, К. Мангейм, Г. Шредер, Р. Дарендорф), плюралістична теорія (Р. Арон, Р. Даль), ліволіберальна теорія (Р. Міллс), меритократичний підхід (Д. Белл, А. Гоулднер) - лише розворушили наукове обґрунтування тих процесів, що відбувалися у політичному просторі минулого. Динамічність суспільно-політичного розвитку кінця ХХ століття і надзвичайне прискорення змінюваності політичних циклів (а з ними і політичних еліт) у «спіралях» демократичних систем у наші дні висунули нові вимоги до формування сучасних модерних політичних систем. Особливість посттоталітарних суспільств, що характерно і для нашої країни це повна залежність від правлячої політичної еліти та її рішень. Тому питання про якість цих рішень а також про моральний та професійний рівень самої еліти перетворюється на одну з ключових проблем.

Сьогодні звернення до наукового обґрунтування процесу формування методів, механізмів та інструментів суспільно-політичної парадигми стало реальною практикою розвинених країн (knowledge based society). Важливим елементом цієї парадигми є генерація нової політичної еліти, заснованої на пізнанні і законах соціального розвитку.

В політичній та соціальній науці на сьогоднішній день існує надзвичайно багато визначень і класифікацій політичної еліти. Зокрема доцільно назвати вчених Г. Ашина, В. Бебика, І. Соловійова, Р. Мухаєва, А. Крестеву, Т. Сідельникову, О. Гаман-Голутвіну, В. Білецького, Б. Кухту тощо, які мають власне бачення теорії еліти, створили власні класифікації політичних еліт а також здійснили певні узагальнення щодо самого феномену. Ця потужна джерельна база в свою чергу також потребує упорядкування та системного аналізу, враховуючи особливості сучасних політичних процесів. Виявлення систематизація а також вилучення найбільш дотичних підходів та характеристик політичної еліти щодо українських реалій дозволило б здійснити спробу створити таку елітну модель, що враховувала б специфічні особливості і форми становлення і розвитку нашої системи, та органічно вписалась б в сучасний політичний дискурс.

Саме поняття еліта по відношенню до правлячої верхівки суспільства було застосовано вперше італійським соціологом В. Парето на початку минулого століття. Вчений не дав йому чіткого наукового визначення, проте вивів просту формулу: в усі часи в будь-якому суспільстві завжди існували - невелика група людей, яка керувала (еліта) і решта - яка їй підкорювалася. Х. Ортега-і-Гассет наділяв еліту винятковими інтелектуальними здібностями та рідкісним почуттям відповідальності. А. Тойнбі виокремлював її як творчу меншість на противагу – усім іншим – нетворчій більшості. Р. Дай визначив еліту суто формально – як чиновників вищої ланки, представників влади, що забезпечують суспільний розвиток. М. Боден характеризував еліту як видатних представників будь-яких соціальних груп незалежно від того чиновник це чи злодій. Далекоглядно і влучно визначив цю верхівку суспільства Г. Моска: найбільш активні у політичних відносинах суб'єкти, зорієнтовані на владу. П. Ласуел переваги надавав чинникам статку і престижу. Існує ще біологічне виокремлення еліти - фактор раси (С. Дарлінгтон, П. Вільямс, Г. Кін); технологічне обґрунтування – технократія, влада інженерів та менеджерів (Т. Веблен); історична позиція – поділ людей на нижчих і вищих в історії цивілізації (А. Грін, Ж. Лакруа) тощо.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття радянськими вченими та особливо науковцями пострадянського періоду було наведено не один десяток визначень і характеристик щодо політичної еліти, які формувалися насамперед на основі суспільних процесів, що існували на той час.

Виникнення елітології як науки у радянський період пов'язують з науковою діяльністю Г.К. Ашина [2], який першим серед радянських вчених почав популяризувати західні теорії еліт. Пізніше його теоретична спадщина вилася в комплексну науку, яка зосередила в собі не лише класичні теорії, але й знання про еліту взагалі. Згідно Г. Ашину еліта – вища шара політичних акторів, соціальний прошарок, який безпосередньо здійснює управління, як його суб'єкт (або важливіший структурний елемент цього суб'єкта).

Управлінського забарвлення політичній еліті надавали також політологи В. Бебик, О. Крюков, та С. Чемскова.

Зокрема В. Бебик розглядає політичну еліту як невеликий прошарок суспільства, що займає важливі керівні посади і має можливість безпосередньо впливати на рух політичного процесу [3, с. 107].

За О. Крюковим, політико-управлінська еліта – це складова меншість суспільства (внутрішнє диференційована, неоднорідна, але відносно інтегрована спільність осіб (або сукупність груп), більшою або меншою мірою володіючих якостями лідерства та підготовлених до виконання політико-управлінських функцій) яка займає керівні позиції у суспільних інститутах та (або) безпосередньо впливає на прийняття управлінських рішень у суспільстві. Це відносно привілейована політична пануюча група, яка претендує на представництво народу і в демократичному суспільстві тією чи іншою мірою підконтрольна масам та відносно відкрита для входження до її складу будь-яких громадян, що мають необхідну кваліфікацію і політично активні [4, с. 69].

С. Чемякова виділила політичну еліту як один з основних суб'єктів суспільно-політичного процесу, а її поведінку і детермінанти її діяльності – важливим фактором, що впливає на хід політичного розвитку і функціонування в цілому політичної системи [5, с. 37].

Низка сучасних науковців виокремлюють чинник доступу до прийняття важливих рішень у визначенні політичної еліти. Зокрема І. Солов'йов зазначає, що політична еліта – «це група осіб, підготовлена для втілення соціальних інтересів тої чи іншої спільноти, пристосована для продукування певних політичних цінностей та контролююча прийняття рішень» [6, с. 132-133].

Р. Мухаєв дає таке визначення політичної еліти: «це привілейована група, що займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь у прийнятті найважливіших рішень, пов'язаних з використанням влади» [7, с. 91].

Т. Сідельнікова підкреслює, що «політична еліта – організована меншість, що здійснює політичну владу над суспільством в цілому. Особи, що приймають в рамках політичної системи головні рішення, що видають накази і контролюють через бюрократичний апарат їх виконання і є правлячою політичною елітою» [8, с. 147].

О. Гаман-Голутвіна характеризує політичну еліту як «внутрішню згуртовану меншість суспільства, що є суб'єктом підготовки і прийняття (або - що важливо – впливу на прийняття/неприйняття) найважливіших стратегічних рішень і володіє задля цього ресурсним потенціалом» [9].

Досить довершеним, на наш погляд? є визначення російського соціолога О. Криштановської: «еліта – це правляча група суспільства, що є верхньою стратою політичного класу. Еліта постає на верхівці державної піраміди, контролюючи основні стратегічні ресурси влади, приймаючи рішення загальнодержавного значення. Еліта не лише керує суспільством, але й створює такі форми організації держави, при яких її позиції є ексклюзивними».

Український науковець Л. Мандзій виділяє з політичної еліти правлячу «як особливий прошарок політичної еліти, який перебуває при владі або здійснює безпосередній вплив на неї» [10, с. 7].

Існуючі визначення свідчать про об'єктивну складність «загнати» досить широке поняття «еліта» у певні категоріально-понятійні межі. З'являються поняття «стратегічні еліти», «супереліта» або еліта в системі еліт. Для позначення еліти нижчих структурних рівнів пропонується термін «субеліти», «регіональні еліти» тощо. В самій політичній еліті розрізняють правлячу еліту і опозиційну контреліту [2].

Проте незважаючи на широту визначень загалом вони піддаються класифікації на основі вже існуючих підходів до теоретичного розгляду політичної еліти: позиційний, репутаційний та концептуальний [11]:

1. Позиційний підхід характеризується виокремленням серед інших чинників чинника позиції (формального статусу) особи в системі влади і відповідний до неї ступінь впливу (Г. Ашин, В. Бебик, О. Крюков, О. Криштановська).
2. Репутаційний підхід за основу виокремлення еліти з-поміж неелітних членів суспільства виділяє чинник репутації, який базується найчастіше на виявленні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок (представники ціннісної теорії і меритократичного підходу, С. Чемякова.)
3. Концептуальний, який розглядає політичну еліту з позицій прийняття стратегічних рішень (І. Солов'йов, Р. Мухаєв, Т. Сідельнікова, О. Гаман-Голутвіна).

Два підходи, що існують у політичній думці щодо визначення еліти – структурно-функціональний (виняткова важливість управлінських функцій і осіб, що ці функції виконують) і ціннісний (акцент на моральності та інтелекті) підтверджують доцільність наведеного вище розподілу, щоправда, об'єднують концептуальний і позиційний в одну групу.

Органічно вписуються в перелічені підходи і існуючі в науковій літературі поняття відносно засобів впливу на прийняття рішень – безпосереднє, опосередковане і номінальне. Безпосередній вплив зумовлений фактором прямої дії особи на прийняття кінцевого рішення (концептуальний вимір еліти). Опосередкований вплив здійснюється шляхом певної дії на особу (репутаційний вимір), що приймає кінцеве рішення. Тими, що мають опосередкований вплив, часто-густо стають члени сім'ї, фаворити тощо. У цьому плані часто згадують [11] імена Р. Горбачової, Т. Д'яченко чи Х. Клінтон, які мали неабиякий вплив на керівників потужних держав. Номінальний вплив (позиційний вимір) на прийняття рішень був яскравим феноменом СРСР і залишився дієвим на його колишніх теренах. Авторитет і вага представника радянської партеліти були настільки сильними, що лише одне згадування його імені відкривало шлях до вирішення будь-яких питань, у тому числі стратегічно важливих.

В українській науковій думці за останні двадцять років з'явилося безліч тлумачень, характеристик політичної еліти та розподілів на групи і підгрупи, притаманних нашому вітчизняному політичному простору. Це знання спиралося на конкретний історичний та соціологічний фактаж. Розробляючи більш детальний рівень типізації, науковці створювали розгалужені і досить ґрунтовні її структури. Зокрема В. Білецький виділив в межах еліти групи з умовними назвами «негатив», активний «позитив» і пасивний «позитив». До групи «негативу» політолог зарахував:

- «пристосуванців», які негайно пристосувалися до ситуації, стали «державниками» і в певному розумінні навіть перейшли у відносний позитив;
- «малокваліфікованих», які теж частково втратили свої посади і змушені були перекваліфікуватися (що пов'язано з

- економічною реформою);
- невелику частину «непримиренних» провідників антиукраїнських організацій, зокрема в Криму й на Сході України, які вміло використовують скрутну ситуацію;
- частину впливових мас-медіа, політиків, економістів, які активно проводять проросійську політику;
- «червоних диктаторів»;
- тіньовиків, що мають економічний вплив, але не працюють на державу, а навпаки – перекачують національні багатства за кордон.

У складі «активного» позитиву В. Білецький назвав:

- видатних діячів національної культури, зокрема письменників, лідерів художніх колективів і шкіл народно-прикладного мистецтва, співаків і спортсменів;
- діячів правозахисного руху;
- «нових українців» з числа українських бізнесменів, ділових людей, господарників нового покоління, народжених «оксамитовою революцією»;
- «нових українців» з числа дипкорпусу;
- лідерів партій і громадських патріотичних організацій (нова партійна еліта).

До групи «пасивного» позитиву український вчений зарахував:

- керівників різних рівнів, які ще не визначилися в основному через нез'ясованість (багатофакторність) ситуації;
- частину військових командирів, керівників інтелігенції з числа «російськомовних» [12; С. 21-25].

З даної градації видно, що В. Білецький у своїй схемі оперував категоріями і структурно-функціонального, і ціннісного підходів, акцентуючи свою увагу під час розподілу на чинник позитиву/негативу та рівня пасивності/активності представників еліти. Існує чимало інших схем, які характеризують та визначають українську політичну еліту з точки зору різних чинників і факторів, зокрема у працях таких українських науковців як: І. Мигович [13], М. Шульга [14], В. Деркач, М. Домбровський, М. Головатий [15] тощо.

Досить образно до визначення української еліти підійшов вітчизняний культуролог В. Павлів. Застосувавши існуючий у Великій Британії розподіл суспільства на три рівні (АВС), де А – це еліта, В. Павлів зазначив, що внаслідок відсутності в українських традиціях справжньої еліти європейського А-виміру (історична зумовленість), наше суспільство приречене на засилля Б-еліти [16]. Згідно В. Павліву ця еліта характеризується «надмірною пристрасстю до грошей, патологічним захопленням автомобілями та аморальністю. Інший український культуролог Т. Возняк розподілив українську еліту на два типи: «новопостала політична, пов'язана з новим бізнесом, та стара номенклатурна, котра теж породила новий бізнес, але, крім того, ще міцно прив'язана і до старого, соціалістичного за своєю суттю, виробництва» [17, с. 56-61].

Загалом проблема періодизації вітчизняної еліти займає достойне місце в українському науковому дискурсі. Яскравість змінюваності періодів пов'язана з особливостями політичної культури – з приходом до влади нового лідера, політична еліта, як утім і весь політичний клас проходить стадію очищення від представників попередньої еліти.

Так політолог Н. Круглікова виділяє три етапи: перший етап: 1989р. – грудень 1991 р., який на думку Н. Круглікової характеризується становленням неформальних організацій, сформованих прогресивними демократичними силами. Другий етап: 1992-1994 рр., коли при владі залишається стара партійна еліта, взявши за основу гасла народно-демократичних сил. Третій етап: 1994-1998 рр. У цей період вирішувалися протиріччя між партійною, партійно-господарською і національно-демократичною елітами, внаслідок чого відбулися вибори 1998 р. [18].

Н. Круглікова у вищенаведеному розподілі на етапи взяла за основу ціннісно-ідеологічний чинник. Політолог М. Сазонов свої стадії формування посттоталітарної політичної еліти обґрунтовує з позиції економічних факторів:

- спроба реформування політичної та економічної системи з урахуванням нових реалій, внаслідок чого еліта втратила колишню монолітність і дезінтегрувалася;
- подальша дезінтеграція на тлі посилення автономності регіонів;
- приватизація промислових підприємств, які з економічної точки зору мали найбільш перспективне значення;

Іншими вимірними методами користувалися політологи Д. Видрін і Д. Табачник. Зокрема у своєму дослідженні «Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект» вони виділили наступні етапи, взявши за основу неперервний процес еволюції та розвитку:

- номенклатура (формальна еліта) – 1990-1991 рр.;
- вербальні політики (переделіта) – 1992 р.;
- цехові політики (корпоративна еліта) – 1993-1994рр.;
- інтегральні політики (власне еліта) – 1994 р. [19].

Періодизація української політичної еліти, запропонована науковцями Б. Кухтою і Н. Теплоуховою, дозволяє прослідкувати її розвиток від початку минулого століття до отримання Україною незалежності:

- 1 етап – 10-ті початок 20-х років - ліквідація старої еліти (українська шляхта);
- 2 етап – 20-ті роки – зародження пролетарської інтелігенції та формування нижчої та середньої владної ланки;
- 3 етап – 30-ті – 60-ті роки – утвердження української радянської номенклатури;
- 4 етап. – 70-ті – 80-ті роки – ерозія номенклатури;
- 5 етап. – 90-ті роки - деградація і занепад номенклатури.

У сучасних вітчизняних наукових працях спостерігається тенденція зниження уваги до одного досить важливого сегмента, який фактично займає місце з'язуючої ланки між елітним і неелітним прошарком - бюрократія. Будучи підведеною за соціальним статусом над масами в силу фактичного доступу до певного владного ресурсу, бюрократія у своїх діях є юридично підпорядкованою політичній еліті. Внаслідок браку фінансування для утримання бюрократії, вона потенційно схильною до корумпованості, через що саме поняття - бюрократія в сучасному дискурсі носить насамперед емоційно-

оціночне забарвлення. Такий стан речей укорінився у другій половині ХХ століття. За часів І. Сталіна залежність службистів від верховної влади була настільки потужною, що становище партрадноменклатури часто порівнювали із статусом кріпаків. Думка призначенців при різноманітних посадових рокировках зовсім не приймалася до уваги. Відомий італійський журналіст Джузеппе Боффа писав, що в 1930-50 рр. належність до номенклатури в СРСР означала тяжку виснажливу роботу, скромно оплачувану і необмежену часом, здатну викликати фізичну і психологічну перевтому [20].

Значну частину пострадянських країн за деяким виключенням можна умовно назвати країнами з нестабільною демократією. Це країни, в яких демократичні основи і принципи було імплементовано лише частково, і внаслідок відсутності відповідної культурно-ідеологічної бази, ці принципи зрослися із вже існуючими атавізмами попередньої політичної системи. Виходячи з особливостей нашого історичного розвитку, низки проблем та суперечностей, ми маємо комплекс факторів, які об'єктивно впливають на формування політичної еліти – такої, як вона є на сьогоднішній день.

Нестабільність змін у сучасному українському політичному просторі, збій у політичних циклах, хиткість і невизначеність діяльності інститутів громадянського суспільства опосередковано і взаємообумовлено впливають на подальші деструктивні зміни, що відбуваються з політичною елітою. Український контекст підтверджує тезу про те, що інтереси еліти і мас ніколи не збігалися. Взаємодія між політичною елітою і народом, ініційована першою, відбувається лише з метою посилення власного впливу і для подальшого ствердження свого пануючого становища. Деякі науковці [4, с. 69] взагалі відкидають в українському політичному просторі наявність політичної еліти, зазначаючи при цьому, що політичний істеблішмент України можна вважати лише правлячим класом.

Проте на нашу думку українську політичну еліту зводити лише до класу функціонерів не зовсім вірно. З одного боку, вона дійсно не вписується в більшість визначень та класифікацій, запропонованих апологетами теорії еліт, втім ці визначення формулювалися для стабільних демократій, а трансформаційні процеси, що переживає наша країна, створюють для цього особливі критерії.

Сучасна українська (і дотична пострадянська) політична наука запропонувала багато визначень і характеристик щодо поняття політична еліта. Підсумовуючи і узагальнюючи їх, бачимо, що теоретична модель політичної еліти складається з наступних чинників - це складова меншість суспільства, яка: займає провідні позиції, впливає на рух політичного процесу, в цілому та безпосередньо здійснює управління в суспільстві, втілює соціальні інтереси, безпосередньо бере участь у прийнятті найважливіших рішень, пов'язаних з використанням влади і створює такі форми організації держави, при яких позиції еліти стають ексклюзивними. В теорії ці чинники спрямовані на позитивну дію (сприяння політичного і суспільно-економічному розвитку), проте на практиці ми отримуємо ту саму схему лише з негативним коефіцієнтом. Неспроможна до швидких трансформаційних змін, українська політична еліта кидалася в крайнощі – з тотальної «закритості» у непередбачену «відкритість», з одного геополітичного простору в інший тощо. Тому характеризувати таку еліту необхідно відповідно до процесів і явищ, в контексті яких вона формує свою діяльність. Трансформаційна еліта, еліта перехідного періоду, якою на даний момент є українська політична еліта, залишається в історії. Із переходом до стабільної демократії, постане необхідність у створенні нових критеріїв для її оцінки. На даному етапі виважене наукове теоретико-методологічне обґрунтування цього складного і неоднозначного процесу стане важливим сегментом майбутнього держави.

1. Карабущенко П.Л., Карабущенко Н.Б. Психологические теории элит / П.Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. - М. : Памятники исторической мысли, 2006. - 488 с.
2. Ашин Г. Охотский Е. Курс элитологии / Г. Ашин, Е. Охотский. – М. : ЗАО «Спортакадемпред», 1999. – 496 с.
3. Бебик В.М. Политология: теория, методология, практика / В. М. Бебик. - К. : МАУП, 1997 – 248 с.
4. Крюков О. Политико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія / О. Крюков ; за наук.ред. Е.А. Афоніна - К. : Видавництво НАДУ, - 2006. – 252 с.
5. Чемякова С.В. Правящая элита Украины: сущность, особенности и противоречия формирования и функционирования: дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Чемякова Светлана Вячеславовна. - О., 2002. — 217 с.
6. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2000. –559 с.
7. Мухаев Р. Т. Политология: учебник для вузов / Р.Т. Мухаев. – М. : Изд-во ПРИОР, 1997. – 368 с.
8. Сидельникова Т.Т. Политическая элита / Т.Т. Сидельникова // Курс лекций по политологии / Под ред. М. Х. Фарушкина. - Казань, 1994. – С.140-154.
9. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. - М., 2006. – 315 с.
10. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Мандзій Любомира Степанівна. - Л., 2003. — 172 с.
11. Гаман-Голутвина О. Определение основных понятий элитологии О. Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. - № 3. - С. 98 - 100.
12. Білецький В. Формування сучасної української еліти В. Білецький // Науковий альманах «Схід». – 1995. – № 3. – С. 21-25.
13. Мигович І. На двох конях у двох напрямках? / І. Минович // Віче. – 1995. - №8. – С. 15-24.
14. Правляча еліта сучасної України: Соціологічний портрет / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко та ін. // Вісник НАН України. – 1998. – №7 - 8.
15. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4iB5xx-0A6EJ:www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3%3Fm%3D1%26n%3D61%26c%3D1332+%D0%9C.+%D0%A8%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0+%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
16. В. Павлів Еліта класу «Б» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/print.php?part=issue&m_id=7202
17. Возняк Т. Елітні групи в сучасній Україні / Т. Возняк // Нова політика. – 1998. - С. 56-61.
18. Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні / Н. Круглікова // Актуальні проблеми державного управління: Зб. Наук. пр. Одес. Філ. УАДУ. – О. : Аспропринт, 1999. – Вип. 2. – С. 340-345.
19. Видрін Д. Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 291 с.
20. Плоскогонова В. Правящие элиты древней и средневековой Руси и траектория социальных изменений / В. Плоскогонова // Вестн. Моск. Гос. Ун-та. – 2003. - № 1. – С. 131-146. – (Сер. 18. Социология и политология).

SUMMARY

Kharchenko L. DETERMINATIONS AND CLASSIFICATIONS OF POLITICAL ELITE IN MODERN DOMESTIC AND FOREIGN SCIENTIFIC THOUGHT

Political science diskurs of modern domestic and foreign scientific thought is probed in relation to determinations and classifications of the concept of the political elite. An accent is done on those definitions and interpretations which are tangents to political space of countries with unstable democracies (Ukraine among them).